

Максимець О. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного університету

РОЗВИТОК СУФІКСАЛЬНОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПІДСИСТЕМИ ІМЕННИКІВ ІЗ ТРАНСПОЗИЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ (структури з суфіксами -аціj(a), -і(и)заціj(a), -ціj(a), -кціj(a), -іj(a))

Анотація. Деривати із загальним словотвірним значенням опредметненої дії становлять значну групу лексики в українській мові. Систему формантів, що беруть участь у творенні таких іменників, складають праслов'янські, власне українські та запозичені суфіксальні морфеми. У статті ми визначаємо лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфіксів -аціj(a), -і(и)заціj(a), -ціj(a), -кціj(a), -іj(a) та показуємо їх динаміку.

Ключові слова: словотвір, опредметнена дія, іменник, суфікс, історія, розвиток.

Постановка проблеми. З-поміж іменникових словотвірних категорій досить широкими можливостями відзначається словотвірна категорія опредметнених значень дієслівних предикатів, яка відбиває категорійне перетворення однієї частини мови на іншу. Вона є наслідком транспозиції дієслівної основи в іменникову.

За структурними ознаками такі іменники утворюють багату і складну систему лексико-словотвірних типів. Ця система формувалася протягом тривалого історичного періоду. Тому поряд зі спільнослов'янськими суфіксами (-ни(я), -т(я), -б(а), -ок, -иц(я), -от, -н-я) в українській мові наявні суфікси іншомовного походження (-аціj(a), -і(и)заціj(a), -ціj(a), -кціj(a), -іj(a); -аж, -ур(a)). Співвідношення між питомими слов'янськими (й українськими зокрема) та запозиченими з грецької й латинської мов словотвірними засобами, що реалізують словотвірну категорію опредметненої дії, має асиметричний характер, оскільки перші істотно переважають над другими [7, с. 172].

Найпродуктивнішими словотвірними формантами іншомовного походження, за допомогою яких здійснюється перекатегоризація значення дії твірних дієслівних основ, є суфікси -аціj(a), -і(и)заціj(a), -ціj(a), -кціj(a), -іj(a).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливість дериваційної структури та своєрідність семантики віддієслівних іменників зумовили неослаблений інтерес до їх вивчення. Вчені зазначають, що дослідження словотвірної структури віддієслівних іменників сучасної української літературної мови як мікросистеми взаємозалежних елементів, що склалася в процесі еволюції мови та формування її літературного різновиду, має значний теоретико-пізнавальний і практичний інтерес [8, с. 35]. У вітчизняному мовознавстві предметом розгляду стали походження, склад та продуктивність транспозиційних формантів, що беруть участь у творенні згаданих похідних, їхня мотивувальна база тощо [1, с. 128; 9, с. 111–113; 2, с. 86–95; 10, с. 149–177].

Дериваційний аспект вивчення віддієслівних похідних дав підстави для вибудови концепції словотвірної категорії опредметненої дії [3, с. 143–144; 4, с. 22–28] або категорії

опредметнених значень дієслівних предикатів [7, с. 207]. В. Олексенко підкреслює, що «за своєю природою і механізмом утворення словотвірна категорія опредметнених значень дієслівних предикатів належить до словотвірних категорій особливого типу» [там само].

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб визначити лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфіксів (-аціj(a), -і(и)заціj(a), -ціj(a), -кціj(a), -іj(a)), та простежити їх динаміку.

Виклад основного матеріалу. Віддієслівні іменники, що мають такі морфи в своєму складі співвідносяться передусім з основами дієслів із суфіксом -ува- іншомовного походження.

Розглядані іменники є, як правило, назвами опредметненої дії, процесу з нечіткими часовими межами тривалості. Поодинокі утворення зазначеного типу фіксуються в обстежених джерелах з XVIII ст., наприклад, *приступиль до делѣберацій правной* (ДДГ 1719 215), *вашей ясновельможности вишеписанною апробацією* (1758 76). Протягом наступного століття кількість іменників зазначеного типу істотно не збільшується. Писемні пам'ятки цього періоду містять лише кілька таких утворень, наприклад, *кристалізація* (Ж 380), *централізація* (О 1861 IX 182), *репрезентація* (Пр 1873 VIII 301), *реалізація* (ЛНВ 1899 VI 89), *інтернаціоналізація* (1898 VI 183), *ліцитація* (ЛексФр 116), *апробація* (Гр I 8), *агітація* (Саб 7), *акліматизація* (7), *атестація* (10). Високої продуктивності цей тип набуває в другій половині XX ст., зокрема у науково-технічній термінології. «Словник української мови» фіксує близько 300 утворень, більшість з яких в обстежених джерелах попередніх періодів не вживалася, наприклад, *дегустація* (СУМ II 230), *деградація* (230), *дегенерація* (230), *деталізація* (257), *дисоціація* (285), *імітація* (IV 19), *класифікація* (175), *моралізація* (799), *пеленгація* (VI 114), *політехнізація* (VII 80), *регуляція* (VIII 481), *циркуляція* (XI 218) та ін. Ця група продовжує поповнюватися і протягом першої половини XXI ст., наприклад: *відеоілізація* (ЛСІ 2012–2013), *депролетаризація*, *реконфесіоналізація* «повторна конфесіоналізація; опредметнена дія, названа дієсловом реконфесіоналізувати», *розреєстрація* «опредметнена дія, протилежна до реєструвати», *декласифікація* (ЛСІ 2014) та ін.

З першої половини XX ст. в українській мові активно творяться іменники, що є назвами процесу і конкретного предмета як наслідку цього процесу або дії, наприклад, *гербаризація* (К I 325), *інсценізація* (II 290), *публікація* (IV 549), *символізація* (V 302), *театралізація* (VI 21), *телефонізація* (24), *тонізація* (69), *декорація* (СУМ II 236), *ілюстрація* (IV 17), *ін'єкція* (29), *інкрустація* (31), *інсценізація* (35), *інтеграція* (35), *інтерпретація* (39), *калькуляція* (80), *консервація* (265), *матеріаліза-*

ція (646), муміфікація (826), нумерація (V 455), орнаментация (748), (X 55), травматизація (X 221), транспозиція (231), фіксація (589) та ін.

Розглядані деривати входять до складу кількох лексико-словотвірних типів.

1. Обстежені джерела нової української мови фіксують кілька іменників, що вказують на стосунки між людьми, їхнє волевиявлення, наприклад: *Да чини(т) турбації, и всѣ нѣ покои: бода(и) такого зрѣли в замѣс(ѣ) ко(м) покои* (Зін 75) «турбота», *ассистенція* (Зак 256) «допомога», *конкуренція* (Гром 1880 132), *ліквідація* (Саб 163), *декваліфікація* (К I 388), *дискваліфікація* (405), *дискримінація* (405), *дискредитація* (405), *компрометація* (СУМ IV 253), *окупація* (V 686).

2. Досить широко представлені в лексикографічних працях XX ст. утворення, що є назвами виробничих та технологічних процесів, наприклад: *гальванізація* (К I 314), *карбонізація* (П 312), *машинізація* (496), *металізація* (505), *скаріфікація* (V 328), *комутація* (Шел 37), *кремація* (40), *тонізація* (СУМ X 187), *автоматизація* (НТ 20), *азотизація* (24), *амальгація* (29), *аморфізація* (30), *афінація* (42), *ахроматизація* (42), *вулканізація* (100), *герметизація* (126), *ізоляція* (217), *пагінація* (450), *формалізація* (818), *цифровізація* «опредметнена дія (процес), пов'язана з цифровими технологіями» (ЛСІ, 2015) та ін.

На кожному етапі розвитку нової української мови такі іменники використовуються в усіх функціональних стилях, але головна сфера використання іменників – термінологія і наукове мовлення [7, с. 1982], наприклад: *Я ще, може, могла б не мішатися до крайової політики в тім значенні, що не займалась би особистою агітацією* (ЛЮкр XII листи 64), *Вони позначені винахідливістю, але не шоковують; вони скоріше тяжіють до інтеграції, ніж до відмежування* (КЮ 1998 січень 6), *Демобілізація армії, важний господарчий та фінансовий стан країни* (Зоря, 1925, лютий 12), *Україна – чи не єдине європейське суспільство, яке наслідує північноамериканську модель, а Росія повертається до реконфесіоналізації* (УТ-і, 2013, №33), *Щодо мене, то я перебуваю в повній мистецтвознавчій «декласифікації»* (ЛІА, 02.06.14). Правда, поєднуючись із питомими українськими основами, цей формант надає іменникам розмовної іронічної експресії, наприклад: *мудрація* (Гр II 452), *труднація* (IV 288), *поведенція* (III 208) тощо. Такого роду утворення звичайно характеризують уснорозмовне мовлення і стиль художньої літератури, наприклад: *Сьогодні самі собою народилися жінки для фуршетів і презентацій, хоч він особисто завжди схильний був надавати перевагу тим, що для обіймації і цілувації* (Загр 214) та ін.

Розглядані похідні, до складу яких входять відповідні іншомовні суфікси, є семантично близькими з однокореновими дериватами зі слов'янським суфіксом **-ни(я)** на позначення тривалої, розгорнутої в часі дії. При цьому віддієслівні іменники з формантами **-ації(а)**, **-і(и)зації(а)** виявляють помітне тяжіння до сфери спеціальної або загальнонаукової лексики. Семантична ж еквівалентність згадуваних відповідників виявляється в тих випадках, коли суфікси **-ації(а)**, **-і(и)зації(а)** стають показниками результативності дії або ж коли вони трансформують значення граматичної предметності у предметність семантичну (пор. *генерація*, *демонстрація*, *еміграція*, *імміграція*, *організація* тощо).

Проте останнім часом спостерігається тенденція встановити національну словотвірну ідентичність у термінології, оскільки іменники із суфіксом **-ації-** відзначаються в цій сфері високою продуктивністю [6, с. 173]. Питання взаємодії питомих україн-

ських і запозичених з інших мов словотвірних афіксів, зазначає К. Городецька, є складним у дериватології і в різні періоди історії української мови розв'язувалося неоднаково: в одні періоди віддавали перевагу інтернаціональним, а в інші – національним компонентам. Однозначно й несуперечливо розв'язати цю проблему дуже важко. Питання про заміну іншомовних словотвірних суфіксів питомим українським **-ни(я)** у віддієслівних іменниках потребує вдумливого, вираженого аналізу фахівців, а заміна така може бути вибірковою, а не суцільною. Крім суто словотвірного, має враховуватися низка інших факторів, зокрема такі, як громіздкість/не громіздкість морфемної структури іменника, його милозвучність тощо [5, с. 34].

Висновки. Отже, дериваційні типи іменників із формантами **-ації(а)**, **-і(и)зації(а)**, **-ції(а)**, **-кції(а)**, **-ії(а)** виникли як наслідок взаємодії основ дієслів іншомовного походження з суфіксом **-ува** та відповідних словотвірних елементів, запозичених із латинської мови. Розглядані іменники утворюють ЛСГ. Першу з них складають похідні на позначення стосунків, волевиявлення людини: *конкуренція*, *ліквідація*, *декваліфікація*, *дискваліфікація*, *дискримінація* тощо. Незважаючи на їх активне функціонування в новій українській мові всіх періодів, поповнення цієї групи відбувалося дуже повільно. Для іменників із таким лексичним значенням відповідна словотвірна модель так і не стала продуктивною.

Інша динаміка характеризує процес творення іменників, що належать до другої ЛСГ – назв виробничих та технологічних процесів: *автоматизація*, *азотизація*, *герметизація*, *ізоляція*, *формалізація*. Такі девербативи широко представлені у лексикографічних джерелах XX ст. І виявляють помітне тяжіння до сфери спеціальної, термінологічної або загальнонаукової лексики. Появі значної кількості новотворів розгляданого типу сприяли процес інтернаціоналізації мов та бурхливий розвиток науки й техніки. Це і забезпечило високу продуктивність відповідного словотвірного типу.

Література:

- Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарпат. вид-во. – 1960. – 416 с.
- Білоусенко П.І. Нульсуфіксальне творення віддієслівних іменників у давньоруській мові. Вісник Київського ун-ту. – 1992. – № 8. – С. 86–95.
- Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка. – 1988. – 256 с.
- Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22–28.
- Городенська К.Г. Проблема словотвірної ідентичності в українській термінології. / Українська термінологія і сучасність. – К. 1998. – Вип. 4. – С. 30–36.
- Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір. Синонімія. Стилїстика. – К.: Наукова думка. – 1982. – 170 с.
- Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника: Монографія. – Херсон: Айлант. – 2001. – 240 с.
- Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників в сучасній українській мові. / Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка. – 1975. – С. 35–82.
- Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка. – 1979. – 405 с.
- Токар В.П. Словотвірні типи іменників на означення дії у сучасній українській мові/ Тезиси доповідей і повідомлень наукової конференції викладачів гуманітарних факультетів Донецького ун-ту. – Вид-во Хар. ун-ту. – 1967. – 142 с.

Список скорочень джерел:

- Гр** Словник української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн. "Київ. старина". Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
- Гром** Громада. Укр. часопись. – Женева, 1878–1881.
- ДДГ** Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – 392.
- Ж** Малорусско-немецкий словарь: В 2 т. – Львів, 1886. – 1117 с.
- Зак** Закревський М. Старосветский пандуриста. Кн.3. – Словарь малороссийских идиомов. – М., 1861. – с. 247–628.
- Зін** Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – 387 с.
- Зоря** Зоря. Літературно-науковий та політично-громадський ілюстрований журнал. – Дніпропетровськ. – 1925–1930.
- К** Українсько-російський словник: У 6 т. / За заг. ред. І. Кириченка. – К.: Наукова думка, 1953–1963.
- КЮ** Кур'єр ЮНЕСКО. Україномовний журнал, видається під егідою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. – 1992–1999.
- ЛА** ЛітАкцент (сайт)
- ЛексФр.** Лексика поетичних творів Івана Франка: Методичні вказівки з розвитку лексики / Укладачі: І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.І. Полюга. – Львів: ЛГУ, 1990. – 264 с.
- ЛНВ** Літературно-науковий вісник. – Львів, 1898 – 1900.
- ЛСІ 2012-2013** А. Нелюба, С. Редько Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013: Словник / Загальна редакція А. Нелюби. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство. – 2014. – 172 с.
- ЛСІ 2014** А. Нелюба, С. Редько Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник / Загальна редакція А. Нелюби. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство. – 2015. – 220 с.
- ЛСІ 2015** А. Нелюба, С. Редько. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016). Словник / Загальна редакція А. Нелюби. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство. – 2017. – 204 с.
- ЛУкр** Леся Українка. Твори: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1979.
- НТ** Російсько-український словник наукової термінології. – К.: Наукова думка, 1998. – 889 с.
- О** Основа. Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. – Санкт-Петербургъ, 1861–1862.
- Пр** Правда. Письмо літ. і наук. – Львів, 1873–1879.
- Саб** Григор Сабалдир. Практичний російсько-український словник. – К.: Видавниче товариство "Час", 1926.
- СУМ** Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. УТ-і Український тижень (інтернет-версія)
- Шел** Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології. – Харків: Рад. школа, 1931. – 110 с.

Максимец О. Н. Развитие суффиксальной словообразовательной подсистемы существительных со значением отвлеченного процессуального признака (структуры с суффиксами *-ацїj(a)*, *-i(u)зацїj(a)*, *-цїj(a)*, *-кцїj(a)*, *-їj(a)*)

Аннотація. Существительные с общим словообразовательным значением отвлеченного процессуального признака представляют значительную группу лексики в украинском языке. Систему формантов, принимающих участие в образовании отглагольных существительных, составляют праславянские, украинские и заимствованные суффиксальные морфемы. В статье мы определяем словообразовательные типы отглагольных существительных, в образовании которых принимает участие суффиксы *-ацїj(a)*, *-i(u)зацїj(a)*, *-цїj(a)*, *-кцїj(a)*, *-їj(a)* и показываем их динамику.

Ключевые слова: словообразование, отвлеченный процессуальный признак, имя существительное, суффикс, история, развитие.

Maximets O. N. Development of suffixal derivational subsystem of nouns with the transpositional meaning of derivative action as a subject (structures with the suffixes *-ацїj(a)*, *-i(u)зацїj(a)*, *-цїj(a)*, *-кцїj(a)*, *-їj(a)*)

Summary. Derivatives with a total value of derivative actions as a subject constitute a significant group of vocabulary in the Ukrainian language. Formants system, involved in the creation of such nouns, is primitive Slavonic, properly Ukrainian and borrowed suffix morphemes. In this paper we define the lexical-derivative (word building) groups of verbal nouns, that occur with the suffixes *-ацїj(a)*, *-i(u)зацїj(a)*, *-цїj(a)*, *-кцїj(a)*, *-їj(a)* and show their dynamics.

Key words: word formation, actions as a subject, noun suffix, history and development.